

सामुदायिक विद्यालयको भौतिक सुविधाको सुधारमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन, विभाग
अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम. एड) दोस्रो वर्ष (Ed. PM. ५९८) को आंशिक
आवश्यकता पूरा गर्नको निम्ति प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

भीष्मराज महत

त्रि.वि. दर्ता नं. १५७०-८६

परीक्षा रोल नं. २१४००१५/०६३/०६४

क्याम्पस रोल न. २०९

शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४

श्री सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

इन्द्रपुर मोरङ

चैत्र, २०६९

विषय सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर मोरङमा शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय लिई स्नातकोत्तर तह (एम. एड) दोस्रो वर्षमा अध्ययन गर्ने छात्र भीष्मराज महत ले “सामुदायिक विद्यालयको भौतिक सुधारमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका “ शीर्षकमा प्रस्तुत गरेको शोधपत्र मेरो पूर्ण निर्देशन, सल्लाह र सुझावको आधारमा तयार पार्नु भएको हो । निर्दिष्ट शोधढाँचामा तयार गरिएको उक्त शोधकार्य निजको आफ्नो स्वतन्त्र अध्ययनको परिणाम हो । प्रस्तुत शोधपत्रलाई शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिमा प्रस्तुत गर्न सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६९ / /

.....

शोध निर्देशक

श्री केशवराज भट्टराई

सहायक प्राध्यापक

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

श्री सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

विषय : स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर, मोरङमा शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय लिई स्नातकोत्तर तह (एम. एड) दोश्रो वर्षमा अध्ययन गर्ने छात्र भीष्मराज महत ले “सामुदायिक विद्यालयको भौतिक सुधारमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका “ शीर्षकमा प्रस्तुत यो शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम, थर	पद	हस्ताक्षर
१	श्री लक्ष्मिकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	
२	श्री केशवराज भट्टराई	शोधनिर्देशक	
३	श्री	बाह्य परीक्षक	

कृतज्ञता ज्ञापन

“सामुदायिक विद्यालयको भौतिक सुविधाको सुधारमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका” भन्ने शीर्षकको प्रस्तुत सोधपत्र त्रिधुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय स्नाकोतर तह द्वितीय वर्षको शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विशिष्टीकरण विषय अन्तरगत Ed. ce ५९८ को पूर्णांक ५० को पाठ्याशंको आशिक आवश्यकता पुरागर्न तयार पारिएको छ ।

प्रस्तुत विषय समसामयिक भएको तर यस विषयसंग सम्बन्धित अनुसन्धान थोरै मात्र भएको हुदा अध्ययनको सिलसिलामा विद्वानबर्ग, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक, अभिभावक संघ, अभिभावक तथा सहपाठी मित्रहरूबाट सहयोग प्राप्त हुने आशा लिएको छु । प्रयाप्त खोज अनुसन्धान नभएको र तथ्याङ्क प्राप्त गर्न कठिन अवस्थाले प्रत्यक्ष सर्वेक्षणको आधारमा शोधपत्र तयार गर्नु पर्ने वाध्यात्मक परिस्थिति सृजना भएको यथार्थ उल्लेख गर्न चाहन्छु । विषय र प्रसङ्गमा उठेका उत्शुकता र जिज्ञासालाई समेटने प्रयासमा यस अध्ययनले आशिक सफलता गरेको नगरेको मुल्याङ्कन गर्नका लागि पाठकवर्गमा हार्दिक अनुरोध गर्दछु । उपयुक्त शीर्षकको प्रस्तावना छनौट गर्नेदेखि स्वीकृत गरी अनुसन्धानका लागि अवसर प्रदान गर्ने शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागिय प्रमुख श्री लक्ष्मिकुमार श्रेष्ठ ज्यूका साथै सुकुना बहुमुखी क्याम्पसका प्रमुख श्री पीतकुमार श्रेष्ठ प्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । अनुसन्धान कार्यको शीर्षक छनौट देखि शोधलेख पुरागर्ने समय सम्म अनवरतरूपमा आफ्नो अमूल्य समय र सल्लाह सुभाब प्रदान गरेर समुचित निर्देशन एंवम उत्साहवर्दक प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने शोधनिर्देशक श्रदेह गुरु केशवराज भट्टराई प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अध्ययनको सिलसिलामा आवश्यक तथ्य र तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने प्राचार्य, प्र.अ. वि.व्य.स का पदाधिकारीलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

यस स्तरसम्म पुऱ्याउन आफ्नो दुःख कष्ट सहन गरेर सन्ततिको उज्ज्वल भविष्य प्रति प्रेरणा दिई लगानी गर्ने मात पिता एवम् परिवारका सदस्यहरूको सहयोग उल्लेखनीय छ । शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा विभिन्न लेखकहरूको ग्रन्थहरूको सहयोग लिएकोमा विद्वान लेखकहरूप्रति आभारी छु । शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा दैनिक सहयोग गर्ने सहयात्री श्रीमति विष्णु लाई विसन सकिदैन । कम्प्युटर टाइप देखि लिएर सम्पूर्ण प्रिन्टीङ्ग सम्बन्धी सेवा र सहयोग उपलब्ध गराउने होराइजन कम्प्युटर तथा ल्याङ्वेज सेन्टर इन्द्रपुर-१ का प्रोपाइटर श्री अश्विनप्रसाद उप्रेतीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शोधकर्ता

भीष्मराज महत

शोधसार

सामुदायिक विद्याको भौतिक सुविधाको सुधारमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका शीर्षकमा गरिएको यो शोध पत्रको पूर्वाधारको मुख्य उद्देश्य सामुदायिक विद्यालयको भौतिक सुधारमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका लेखा जोखा गर्नु रहेको छ ।

यो शोधकार्य नेपालको पूर्वी तराई क्षेत्रको सुनसरी जिल्लाको बकलौरी गा.वि.स. का ७ वटा सामुदायिक विद्यालयलाई नमूना मानि १ उ.मा.वि., २ वटा मा.वि., २ वटा नि.मा.वि. र २ वटा प्रा.वि.लाई नमूना छनौट गरी अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । अध्ययनका लागि शोधकर्ता स्वयम उपस्थित भएर नमूना छनौटमा परेका विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक, स्रोतव्यक्ति सँग प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, छलफल आदिको माध्यमबाट यो अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । नमूना विद्यालयका सम्पूर्ण वि.व्य.स., शि.अं.संघ, शिक्षक र प्रधानाध्यापकलाई लक्षितको छलफल कार्यक्रममा सहभागि गराइएको थियो । अध्ययनलाई सरल ढंगले सम्पन्न गर्न विभिन्न प्रविधि र साधनहरूलाई प्राथमिक स्रोतबाट उत्तर दातालाई प्रश्नवाली भराउने, अन्तर्वार्ता लिने र छलफल गराउने आदिबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरियो भने केहि द्वितीय तथ्याङ्कहरू विभिन्न लेख, रचना पत्रपत्रिका, विद्यालय अभिलेख स्मारिका आदिबाट सङ्कलन गरियो ।

अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा विद्यालयको भौतिक पक्षमा भवन, फर्निचर, शौचालयको अवस्था, तुलनात्मक रूपमा राम्रो पाइयो भने घेरा बेरा खानेपानी, सवारी साधन पार्किङ्को व्यवस्थापनमा सुधार गर्नुपर्ने पाइयो । यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्य तथ्याङ्कको आधारमा विद्यालयको भौतिक सुधारमा, आन्तरिक स्रोतको अभाव, विद्यालयको भौतिक विकासमा सरोकारवाला पक्षको चासो नहुनु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा राजनैतिक प्रभावित व्यक्तिहरूको हावि, सारेकारवाला पक्षसंग सम्पर्क र छलफल नगर्नु, व्यक्तिगत स्वर्थको हावि र आर्थिक पारदर्शीतामा कमी जस्ता समस्याहरू रहेको पाइयो ।

यस अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाको आधारमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीलाई आफ्नो कम, कर्तव्य र अधिकारको बोध नगराउनु, समय समयमा कार्यक्रम तथा तालिमको व्यवस्था हुनुपर्ने, सारेकारवाला पक्षसंग छलफलको व्यवस्था गर्नु पर्ने, विद्यालयको आन्तरिक स्रोत बृद्धि गर्ने तर्फ ध्यान दिनु पर्ने, पुरस्कार र दण्डको नीति अपनाउनु

पर्ने, व्यवसायिक तथा रोजगार मुलक शिक्षामा जोड दिनु पर्ने जस्ता कार्यका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ, शिक्षक, प्रधानाध्यापकका साथै जिल्ला शिक्षा कार्यालयदेखि लिएर शिक्षामन्त्रालय सम्मका लागि आवश्यक सुझावहरू प्रस्तुत गरीएको छ ।

विषयसूची

	पृष्ठ
सिफारिस पत्र	क
स्वीकृत पत्र	ख
कृतज्ञता	ग
शोधसार	ट
शक्तिपत्र शब्दवाली	

परिच्छेद एक परिचय

१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनको औचित्य	७
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५ अनुसन्धानको प्रश्नावली	८
१.६ अध्ययनको परिसीमा	८
१.७ महत्वपूर्ण शब्दहरूको परिभाषा	८

परिच्छेद दुई सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१०
२.२ सैद्धान्तिक खाका	१२
२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता	१४

परिच्छेद तीन अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१६
३.२ जनसंख्या निर्धारण	१६
३.३ नमूनाको आकार	१६
३.४ नमूना छनौट विधि	१६

३.५ नमूना छनौटको आधार	१७
३.६ अनुसन्धानका साधन	१७
३.७ साधनको वैधता	१७
३.८ तथ्याङ्कको स्रोत	१७
३.९ तथ्याङ्क संकलन प्रकृया	१८
३.१० तथ्याङ्क विश्लेषण विधि	१८

परिच्छेद चर : तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

४.१ विद्यालयको वर्तमान भौतिक अवस्था	२०
४.१.१ विद्यालय अभिलेखबाट वि.व्य.स. को गठन, कक्षा, विद्यार्थी सङ्ख्या र भवन सङ्ख्या	२०
४.१.२ विद्यालय अभिलेखबाट वि.व्य.स. को गठन, कक्षा, विद्यार्थी सङ्ख्या र भवन सङ्ख्या	२१
४.१.३ विद्यालयको फर्निचर, खेलमैदान तथा जग्गा २०६७	२३
४.१.४ विद्यालयको फर्निचर, खेलमैदान तथा जग्गा २०६८	२४
४.१.५ विद्यालय अन्य भौतिक अवस्था २०६७	२६
४.१.६ विद्यालय अन्य भौतिक अवस्था २०६८	२७
४.१.७ प्रशासनिक कक्ष र स्टाफ कक्षको अवस्था	२९
४.२ भौतिक सुधारमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका	३०
४.२.१ अध्यक्षहरूबाट विद्यालयको भौतिक सुधारमा आर्थिक स्रोतको विवरण	३०
४.२.१.१ भौतिक सुधारका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने सम्बन्धमा	३०
४.२.१.२ आर्थिक स्रोत जुटाउन सम्बन्धित पक्षसँग पहल गर्ने सम्बन्धमा	३१
४.२.१.३ प्र.अ. तथा शिक्षकहरूबाट व्यवस्थापन समितिको भूमिकाको सम्बन्धमा	३२
४.२.१.४ भौतिक निर्माणमा वि.व्य.स.को उपस्थितिको सम्बन्धमा	३३
४.२.१.५ विद्यालय व्यवस्थापन समितिले भौतिक सुधारमा गरिने अन्तक्रियाको सम्बन्धमा	३३

४.२.१.६ विद्यालय अवलोकन निरीक्षण सम्बन्धमा	३४
४.२.१.७ भौतिक अवस्थाबारे जानकारी सम्बन्धमा	३५
४.२.१.८ भौतिक सुधारमा वि.व्य.स. ले गर्ने पहल	३५
४.२.१.९ विद्यार्थीहरूबाट वि.व्य.स. ले गरेको अवलोकन सम्बन्धमा	३६
४.२.२.१ विद्यार्थी सँगको छलफल सम्बन्धमा	३७
४.२.२.२ भौतिक निर्माणमा गरेको रेखदेख	३८
४.२.२.३ स्रोत व्यक्तिलाई कार्यक्रम र बैठकमा आमन्त्रित गर्ने सम्बन्धमा	३९
४.२.२.४ भौतिक निर्माणमा आर्थिक स्रोत जुटाउने	३९
४.२.२.५ विद्यालय अभिलेखबाट व्यवस्थापन समितिको भूमिकाको विवरण	४०
४.२.२.६ विद्यालय अभिलेखबाट व्यवस्थापन समितिको भूमिकाको विवरण	४१
४.२.२.७ विद्यालयको आर्थिक स्रोत सम्बन्धित विवरण २०६७	४२
४.२.२.८ विद्यालयको आर्थिक स्रोत सम्बन्धित विवरण २०६८	४३
४.२.३ भौतिक पक्षको विश्लेषण	४४
४.२.३.१ अध्यक्षहरूबाट भौतिक सुधारको अवस्था	४४
४.२.३.२ भौतिक सुधार सम्बन्धमा	४४
४.२.३.३ कक्षाकोठाको अवस्था	४५
४.२.३.४ खेल मैदान र खेल सामग्रीको अवस्था	४५
४.२.३.५ घेराबेरा, शौचालय र खानेपानीको अवस्था	४६
४.२.३.६ प्र.अ. तथा शिक्षकहरूका भवनको अवस्था	४७
४.२.३.७ विद्यालयमा फर्निचरको अवस्था	४७
४.२.३.८ खेलमैदान, घेराबेरा, शौचालय र खानेपानी	४८
४.२.३.९ स्रोत व्यक्तिबाट भौतिक सुधारको अवस्था	४९
४.३ भौतिक पक्षले शैक्षिक गुणस्तरमा पार्ने प्रभाव	४९
४.३.१ विद्यालयमा शैक्षिक क्रियाकलाप गर्न कक्षाकोठा र फर्निचरको उपलब्धता	४९
४.३.१.१ कक्षाकोठा र फर्निचरको उपलब्धता	५०
४.३.१.२ अतिरिक्त क्रियाकलाप सम्बन्धमा	५०

४.३.२.१ अध्यायपन गर्न असहजता सम्बन्धमा	५१
४.३.३.१ विद्यार्थीहरूबाट विद्यालयको कक्षाकोठा र खेलमैदानको सम्बन्धमा	५२
४.३.३.२ वर्षा हुनेबेला विद्यालयमा पढाईको अवस्था	५३
४.३.४.१ स्रोत व्यक्ति द्वारा विद्यालय अनुगमन	५४
४.३.४.२ शैक्षिक तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप	५४
४.३.४.३ विद्यार्थी उपस्थित	५५
४.३.४.४ प्रतियोगितात्मक कार्यक्रम	५६
४.३.५.१ विद्यालय अभिलेखबाट शैक्षिक र अतिरिक्त क्रियाकलाप २०६७	५६

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरू

५.१ प्राप्ति	५९
५.२ निष्कर्ष	६०
५.३ सुझावहरू	६१

सन्दर्भ ग्रन्थ

अनुसूची

तालिकासूची

शिर्षक	पृष्ठ
१. वि.व्य.स.को गठन, भवन, कक्षा, र विद्यार्थी सङ्ख्या २०६७	२१
२. वि.व्य.स.को गठन, भवन, कक्षा र विद्यार्थी सङ्ख्या २०६८	२२
३. फर्निचर, खेलमैदान र जग्गाको विवरण २०६७	२३
४. फर्निचर, खेलमैदान तथा जग्गाको विवरण २०६८	२४
५. अन्य भौतिक अवस्थाको विवरण २०६७	२७
६. अन्य भौतिक अवस्थाको विवरण २०६८	२८
७. प्रशासनिक कक्ष र स्टाफ कक्षको अवस्था	२९
८. सामुदायिक विद्यालयको भौतिक सुधारका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने सम्बन्धमा	३०
९. आर्थिक स्रोत जुटाउन सम्बन्धित पक्षसँग पहलको सम्बन्धमा	३१
१०. विद्यालयको भौतिक सुधारमा वि.व्य.स. को भूमिकाको सम्बन्धमा	३२
११. भौतिक निर्माणमा वि.व्य.स.को उपस्थिति अवस्था	३३
१२. वि.व्य.स.ले भौतिक सुधारमा गरिने अन्तक्रिया	३४
१३. वि.व्य.स.द्वारा अवलोकन निरीक्षण सम्बन्धमा	३४
१४. भौतिक अवस्थावारे जानकारी सम्बन्धमा	३५
१५. भौतिक सुधारमा वि.व्य.स.ले गर्ने पहल सम्बन्धमा	३६
१६. वि.व्य.स.ले गरेको अवलोकन सम्बन्धमा	३७
१७. वि.व्य.स.ले विद्यार्थी संग गरेको छलफल	३७
१८. भौतिक निर्माणमा रेखदेख सम्बन्धमा	३८
१९. स्रोतव्यक्तिलाई कार्यक्रम र बैठकमा आमन्त्रित गर्ने अवस्थामा	३९
२०. भौतिक निर्माण आर्थिक स्रोत जुटाउने अवस्था	४०
२१. विद्यालय अभिलेख वाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिको भूमिकाको विवरण २०६७	४०
२२. अभिलेखबाट व्यवस्थापन समितिको भूमिकाको विवरण २०६८	४१

२३. भौतिक निर्माणका लागि आर्थिक स्रोत सम्बन्धि विवरण २०६७	४२
२४. भौतिक निर्माणका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने माध्यम २०६८	४३
२५. भौतिक सुधारका सम्बन्धमा	४४
२६. कक्षाकोठाको अवस्थाको सम्बन्धमा	४५
२७. खेलमैदान र खेलकुद सामाग्रीको सम्बन्धमा	४५
२८. घेरावेरा, शैचालय र खानेपानी सम्बन्धमा	४६
२९. विद्यालय भवनको अवस्थाको सम्बन्धमा	४७
३०. फर्निचरको अवस्थाको सम्बन्धमा	४७
३१. खेलमैदान,घेरावेरा, शैचालय र खानेपानीको अवस्था	४८
३२. भौतिक सुधारको अवस्था सम्बन्धमा	४९
३३. कक्षाकोठा र फर्निचरको उपलब्धता	५०
३४. अतिरिक्त क्रियाकलाप गराउने सम्बन्ध	५१
३५. अध्यापन गर्न असहजताको सम्बन्धमा	५२
३६. विद्यार्थीबाट कक्षाकाठा र खेलमैदानको सम्बन्धमा	५२
३७. वर्षाको बेला पढाई हुने अवस्थाको सम्बन्धमा	५३
३८. विद्यालय अनुगमन गर्ने सम्बन्धमा	५४
३९. शैक्षिक तथा अतिरिक्त क्रियाकलापको अवस्था	५५
४०. विद्यार्थी उपस्थिति सम्बन्धमा	५५
४१. प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमको अवस्था	५६
४२. विद्यालयमा भएको शैक्षिक र अतिरिक्त क्रियाकलापको वि.स. २०६७	५७
४३. विद्यालयमा भएको शैक्षिक र अतिरिक्त क्रियाकलापको विवरण २०६८:	५८

सक्षिप्त शब्दावली

क)	वि.व्य.स.	:	विद्यालय व्यवस्थापन समिति ।
ख	शि.अ.स.	:	शिक्षक अभिभावक संघ ।
ग	गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति ।
घ)	उ.मा.वि.	:	उच्च माध्यमिक विद्यालय ।
ङ)	मा.वि.	:	माध्यमिक विद्यालय ।
च)	प्रा.वि.	:	प्राथमिक विद्यालय ।